
DE SCHADUW VAN HET ISRAELISCH-PALESTIJS CONFLICT

HOLOCAUSTEDUCATIE IN DE MULTIRELIGIEUZE (KLAS)CONTEXT

JAN DE VOLDER

Collationes 51 (2021) 243-260

In zijn bekende essay *Erziehung nach Auschwitz* stelde de Duitse filosoof en socioloog Theodor Adorno dat alle politieke opvoeding erop gericht moest zijn een nieuw Auschwitz te voorkomen¹. Kan vandaag niet hetzelfde worden gezegd van iedere religieuze opvoeding?²

Het opzet van deze bijdrage is nauwer te kijken naar de moeilijkheden van holocausteducatie vandaag, meer in het bijzonder in een multireligieuze context. Met name focussen we op de effecten van het voortdurende Israëliisch-Palestijns conflict op holocausteducatie en -herinnering. Na enkele inleidende beschouwingen, belichten we eerst een aantal verschillende aannames die vaak onbewust en onuitgesproken als een soort interpretatieve subtekst van de situatie in het Midden-Oosten fungeren bij groepen met eenzelfde culturele-religieuze achtergrond. Vervolgens worden enkele principes geformuleerd over holocaustherinnering en educatie die mee vorm krijgen door de ervaringen van de auteur terzake. Het artikel eindigt met een stelling over de vorming van een gedeeld burgerschap, waarin de herinnering aan en de kennis van de Holocaust een fundamentele plaats innemen.

Driekwart eeuw na het einde van de Tweede Wereldoorlog is onderricht over de Holocaust niet altijd een evidentie (meer). Misschien is het dat wel nooit geweest: wegens oude antisemitische vooroordelen, wegens de moeilijkheid om kritisch over de eigen Europese en christelijke geschiedenis te reflecteren, maar ongetwijfeld ook wegens de connectie tussen de Holocaust en de staat Israël. Die zag het licht in 1948, als een rechtstreeks gevolg van de poging om het Jodendom in Europa uit te roeien. Dat leidde evenwel tot een diep conflict met de daar

¹ T.W. ADORNO, *Erziehung nach Auschwitz*, in G. KADELBACH (ed.), *Erziehung zur Mündigkeit. Vorträge und Gespräche mit Hellmut Becker 1959-1960*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1971, p. 88-104.

² Deze bijdrage is een bewerking van de lezing “Holocaust, (godsdienst)onderwijs in multiculturele en/in multireligieuze contexten”, gehouden in Leuven op 13 januari 2020 tijdens de Didachè-studiedag “Herinneren voor de toekomst. Holocausteducatie in het vak godsdienst”. De lezing is te bekijken via <https://www.kuleuven.be/thomas/page/didache-onderwijs-2020/#vid3>

wonende Arabische bevolking, een situatie die tot op vandaag onopgelost blijft, geregeld ontvlamt en tot bloedvergieten leidt, en die steevast wereldwijd passies hoog doet oplaaien³.

Hoe is dat Israëliisch-Palestijns conflict gerelateerd aan de Holocaust? De beschuldiging die wordt geuit, impliciet of expliciet, is dubbel. Ten eerste dat ‘de Joden’ de Holocaust ‘gebruikt/misbruikt’ hebben om hun eigen land te stichten, ten koste van de daar wonende Palestijnen⁴. Ten tweede dat ‘de Joden’, of althans de staat Israël, de Holocaust ‘gebruikten/misbruikten’ om zelf de mensenrechten, het oorlogsrecht en het internationaal recht met voeten te treden. Kortom dat ze nu zelf de Palestijnen onrecht aandoen, vergelijkbaar met het onrecht wat hun destijds is aangedaan.

Deze lezing van de feiten heeft altijd bestaan, maar resoneert des te meer in deze tijden van instant communicatie op sociale en andere media, waar met almaar meer gemak een loopje wordt genomen met feitelijke en historische waarheden. ‘Fake news’ voedt de polarisering en steunt bovendien gewoonlijk op een eenduidige, simplistische lezing van een ontstellend complexe werkelijkheid. Jongeren blijken vandaag vatbaar voor redeneringen die de Holocaust banaliseren, en soms zelfs ontkennen of vergoelijken. Over ontkennen of vergoelijken ga ik het niet hebben: dat is niet alleen strafbaar, veruit de meeste onderwijskundigen zijn het erover eens dat je hard-core ontkenner geen forum moet geven in de onderwijsruimte⁵. Maar hoe ga je om met vergelijkingen, al dan niet misplaatst, al dan niet overtrokken, met het Israëliisch-Palestijns conflict?

EEN FREQUENT FENOMEEN?

Hoe vaak komt dat fenomeen – bezwaren tegen of kritiek op holocausteducatie vanuit pro-Palestijnse sentimenten – voor in de onderwijscontext? Volgens sommige studies, vooral Angelsaksische, komt het vrij frequent voor⁶. Geldt dat ook voor de

³ Zoals ook onlangs weer het geval was met de gewapende confrontatie tussen Israël en de Palestijnen van 6 tot 21 mei 2021.

⁴ De benaming “Palestijnen” is relatief recent. Voordien werden de bewoners van Palestina ‘Arabieren’ genoemd of inwoners van het koninkrijk Jordanië. De band met de Bijbelse “Filistijnen” (zie bv. de Volkenlijst in Gen. 10,14) is vooral etymologisch.

⁵ M. VAN ALSTEIN, *Omggaan met controverse en polarisatie in de klas*, Kapellen, Vlaams Vredesinstituut en Pelckmans Pro, 2018, p 118-119.

⁶ G. SHORT, *Teaching the Holocaust in the Multicultural Classroom*, in P. COWAN & H. MAITLES (ed.), *Teaching Controversial Issues in the Classroom: Key Issues and Debates*, London, Continuum, 2012, p. 123-124; S.D. RUTLAND, *Genocide or Holocaust Education: Exploring Different Australian Approaches for Muslim School Children*, in Z. GROSS & E.D. STEVICK (ed.), *As the Witnesses Fall*

Lage Landen? Af en toe verschijnen artikels in de media die stellen dat leerkrachten tegenkanting ondervinden wanneer ze de Jodenvervolging en Holocaust ter sprake brengen en dat sommigen zich er daarom zelfs niet meer aan zouden wagen. Dat lijkt overigens veel meer een terugkerend thema in de Nederlandse dan in de Vlaamse pers⁷. Wetenschappelijke studies en cijfermateriaal voor Vlaanderen zijn merkwaardig genoeg niet voorhanden⁸. Een eigen telefonische steekproef bij een aantal inspecties, leerkrachten in concentratiescholen, gidsen in het kamp van Breendonk en de Dossin Kazerne in Mechelen, zowel in joodse, katholieke, islamitische als seculiere kringen, relativeren het probleem⁹.

Een andere steekproef met enkele jongeren van allochtone origine, zowel moslims als christenen, wees wel op diepliggende vooroordelen omtrent Joden en Holocaust, die evenwel niet automatisch geventileerd worden, en al zeker niet in een onderwijscontext¹⁰. In zijn studie over Brusselse scholen, besloot socioloog Marc Elchardus al dat “antisemitisme merkkelijk hoger [ligt] bij gelovigen, zowel bij de gelovige en praktiserende christenen als bij de moslims”¹¹. In zijn boek *De*

Silent: 21st Century Holocaust Education in Curriculum, Policy and Practice, Springer international, 2015, 225-241.

⁷ Zie bv. *Moslimleerling sluit zich af voor Holocaust*, in *De Volkskrant*, 8 mei 2010, *volkskrant.nl* (toegang 20.10.2020); *Vooroordelen en antisemitisme in de klas schrikken leraren af*, in *Eén vandaag*, 26 november 2018, *eenvandaag.avrotros.nl* (toegang 20.10.2020). Zie ook het educatieve aanbod van de Anne Frankstichting ter zake: *annefrank.org*.

⁸ Wel over antisemitisme, daarom niet specifiek gelinkt aan de holocaust. Zie bv M. ELCHARDUS, *Antisemitisme in de Brusselse scholen*, in N. VETTENBURG, M. ELCHARDUS & J. PUT (ed.), *Jong in Brussel. Bevindingen uit de Jop-Monitor*, Leuven/Den Haag, Acco, 2011, p. 265-295 (tevens via https://www.jeugdonderzoekplatform.be/files/Jong_in_Brussel.pdf).

⁹ Een gids in Dossin stelde: “Het bestaat, maar een beetje leerkracht kan er wel weg mee. Het fenomeen is hanteerbaar en moet zeker niet worden overroepen”. Dat was de teneur van alle gesprekken. In Kazerne Dossin (het Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum Holocaust en Mensenrechten) in Mechelen, spreekt men van enkele incidenten per jaar, ongeveer één om de twee maanden. Een zekere onderschatting is evenwel mogelijk omdat het gaat om groepen en klassen die al bereid waren de Dossin-Kazerne te bezoeken, niet diegene die al op voorhand besluiten er niet heen te trekken.

¹⁰ Een jongeman van Marokkaanse origine, Omar genaamd, vertelde dat hij bij de lessen over de Holocaust bij zichzelf het volgende dacht (*horresco referens*): “Die Holocaust, dat was ‘karma’. Een straf voor de slechte mensen die de Joden waren”. En nog: “Als de nazi’s hun werk ten einde had kunnen voeren, dan was alle ellende in het Midden-Oosten voorkomen geweest”. Door studie en interreligieuze contacten denkt deze jongeman daar inmiddels anders over. Maar hij vermoedde dat er nogal wat jongeren met zijn achtergrond gelijkaardige gedachten hadden. (Een onderzoekster in Australië bevestigt dat: “There is a strong veneration of Hitler within the Arab world and support for the Nazi killing of Jews who are seen as ‘inherently malicious’ and ‘evil’; *Mein Kampf*, in Arabic translation, is sold widely. My interviews revealed that these views are prevalent amongst Arabic-speaking and Muslim high school students in Sydney”. S.D. RUTLAND, *Genocide or Holocaust Education*, p. 236-237.)

¹¹ M. ELCHARDUS, *Antisemitisme in de Brusselse scholen*, p. 289.

Jihadkaravaan beschrijft de Belgische islamoloog Montasser AlDe’emeh, zelf telg van een Palestijnse familie, zijn onwetendheid en vooroordeel als volgt: “Wat ik wist over de Holocaust, was wat de meeste Palestijnen daarover wisten: weinig. Wat Hezbollah en de salafistische predikers erover vertelden. Dat het verzonnen was, of overdreven, om de oprichting van de staat Israël te verantwoorden. Dat er zeker slachtingen waren, zoals in elke oorlog, maar geen uitroeiingscampagne”¹².

Voor een goed begrip: de herinnering aan de Holocaust linken aan de Israëliisch-Arabische problematiek is niet alleen het geval bij jongeren van allochtone afkomst of met een islamitische achtergrond. Dat vind je evengoed bij andere allochtone groepen of bij autochtone jongeren met name ook in de oprukkende kringen van extreem-links en extreem-rechts¹³.

LEZING EN RECEPTIE VAN DE HOLOCAUST ZIJN NIET EENDUIDIG

Het lijkt me noodzakelijk in te zien dat niet alle maatschappelijke groepen van de historische feiten van de Holocaust – we gaan ervan uit dat ze die kennen en aanvaarden – dezelfde lezing hebben, laat staan er dezelfde lessen uit trekken. De slogan “Nooit meer Auschwitz” kan heel verschillende ladingen dekken. De receptie van de Shoah is immers verre van eenduidig. De perceptie van de staat Israël en het conflict met de Arabische inwoners van Palestina wordt er sterk door beïnvloed.

Dat kan belicht worden aan de hand van een aantal categorieën, al ben ik er mij van bewust dat zo’n scheiding altijd kunstmatig is, dat er veel dwarsverbanden bestaan, uitzonderingen, en dat ten langen leste de lezing van de Holocaust en van het Israëliisch-Arabische conflict misschien wel bij ieder individu verschillend is, en in ieder geval beïnvloed wordt door het culturele niveau, de achtergrondkennis, maar ook door subjectieve en persoonlijke ontmoetingen, sympathieën en ervaringen, politieke of religieuze overtuiging, enz. Voor de eenvoud en het overzicht duiden we hier vier belangrijke percepties van de Holocaust: (1) de joodse lezing; (2) de Arabische lezing; (3) de Europese (Westers-seculiere) lezing; (4) de katholieke lezing.

¹² M. ALDE’EMEH & P. STOCKMANS, *De Jihadkaravaan. Reis naar de wortels van de haat*, Tielt, Lannoo, 2015, p. 258.

¹³ Het is trouwens opmerkelijk hoe bij extreem-rechts een echte tweedeling bestaat over die kwestie. Waar sommigen oude anti-semitische/anti-judaïsche stereotypen oprakelen (zoals bijvoorbeeld te zien was in de extremistische jeugdgroep ‘Schild en Vrienden’), zo trekken anderen binnen de alt-right beweging juist compromisloos de kaart van Israël, in een anti-islamitisch perspectief. Een en ander is dus ook niet van interne contradicties gespeend.

De (mainstream) joodse lezing(en)

Voor alle joden is de Holocaust natuurlijk een onwezenlijk ingrijpende ervaring geweest en nog steeds. Eeuwenlang werden joden in de diaspora geconfronteerd met allerlei vormen van vervolgingen, discriminaties, pogroms, enz. maar ten tijde van Hitler kregen ze te maken met een systematische en op industriële schaal georganiseerde poging om hen tot de laatste man/vrouw/kind uit te roeien – voltrokken bovendien door een van de meest geavanceerde en best georganiseerde moderne samenlevingen, zoals Duitsland was.

Beweren dat alle joden uit deze tragedie zonder weerga dezelfde conclusies hebben getrokken, is de waarheid geweld aandoen. Hoewel de joden een kleine minderheid vormen (wereldwijd zijn ze met een kleine 15 miljoen, waarvan iets meer dan zes miljoen in Israël leven en iets minder dan zes miljoen in de Verenigde Staten), vormen ze allesbehalve een homogene groep. Die grote heterogeniteit toont zich ook in de zeer diverse manieren waarop zij omgaan met het verleden van de Holocaust en met Israël. Men zegt wel eens “zoveel joden, zoveel meningen” en dat geldt ook hier.

Toch dient men twee gevolgtrekkingen te onderscheiden die door de overgrote meerderheid van de joden worden gedeeld. Vooreerst toont de Holocaust de noodzaak aan dat de joden een eigen land hebben. Ten tweede toont de Holocaust de noodzaak aan dat die staat Israël zich moet verdedigen tegen de vele vijanden van de joden, zodat ze nooit meer met uitroeiing kunnen worden bedreigd. Bekijken we deze twee assumpties van naderbij.

Het zionisme bestond voor de Holocaust, onder invloed van de negentiende-eeuwse romantiek en het nationalisme, dat stelde dat ieder volk een eigen natie moest vormen, een eigen land met eenheid van taal en cultuur. Zo moest ook een Joods vaderland vorm krijgen, en waar anders dan in het oude Bijbelse Erez Israël. Onder impuls van Theodor Herzl (1860-1904) begon een sterke joodse immigratie richting Palestina, die ook geregeld voor spanningen zorgde met de plaatselijke, autochtone bevolking. Maar heel breed gedragen was die zionistische stroming aanvankelijk niet, ook niet onder de joden: vele joden waren goed geïntegreerd in de landen waar ze woonden, en zagen niet de noodzaak in van een ‘land voor de Joden’. Dat gold zeker zo voor veel seculiere joden, die dat een wat oubollig idee vonden. Nogal wat religieuze joden stelden dan weer dat het de Messias zou zijn die Israël bij zijn komst moest herstellen en dat Israël bijgevolg niet het resultaat mocht zijn van een politiek project.

Dat veranderde met het groeiende nationalisme en antisemitisme in Europa, en zeker na de Holocaust. Onweerlegbaar waren twee groepen die door Hitler op de rand van de uitroeiing gebracht waren de twee historische volkeren in Europa zonder eigen land: de Joden en de Roma/Sinti (‘zigeuners’). Anders dan deze

laatste groep wisten de Joden na de oorlog hun eigen land te stichten, weliswaar ten koste van een lokale oorlog en met vele tienduizenden lokale vluchtelingen tot gevolg, maar met grote steun van de internationale gemeenschap, inzonderheid de Verenigde Staten. Dat de Holocaust tot die steun voor het ontstaan van Israël heeft bijgedragen, zowel binnen als buiten de Joodse gemeenschap, is een evidentie.

Toch is de steun voor de staat Israël onder Joden niet algemeen. Ook na de oorlog, en tot op vandaag, bestaan er joodse groeperingen die tegen het bestaan van de staat Israël gekant zijn. Sommige seculiere Joden doen dit vanuit een anti-imperialistische, vaak marxistische overtuiging, zoals het ‘International Jewish Anti-Zionist Network’ (IJAN)¹⁴; en hoewel de meeste religieuze Joden hun objecties tegen Israël als staatkundig project lieten vallen na de Holocaust, geldt dat niet voor alle groepen. Bekend is bijvoorbeeld de Satmar beweging binnen het chassidische Jodendom die blijft stellen dat het herstel van Israël geen mensenwerk mag zijn en niet op geweld gebaseerd mag zijn¹⁵. Dergelijke groepen vormen weliswaar een kleine minderheid binnen het veelkleurige Jodendom, maar ze tonen wel aan dat zelfs de equatie Israël = Joden te kort door de bocht is. Dat geldt des te meer voor de door de staat Israël gevoerde politiek, waarover Joden ook zeer verschillende meningen hebben, maar daarover verder meer.

De tweede stelling is delicaat: “De Holocaust toont de noodzaak aan dat het land Israël zich moet verdedigen tegen de vele vijanden van de Joden, zodat ze nooit meer met uitroeiing kunnen worden bedreigd”.

In hun eeuwenlange ervaring van vervolging, en zeker bij de Holocaust, deden Joden de ervaring op dat ze onder niet-Joden weinig medestanders hadden die het voor hen opnamen. Er waren natuurlijk altijd individuele uitzonderingen, die ook door Israël worden geëerd als de ‘rechtvaardigen der volkeren’. Maar doorgaans schoten weinigen hen te hulp wanneer het er echt om spande.

Vandaar dat velen stelden en stellen dat Israël niet alleen bestaansrecht heeft, maar dat daarbij ook het recht hoort zichzelf te verdedigen tegen zijn vele vijanden, volgens sommigen zelfs ‘tot iedere prijs’. Van bij het begin was Israël ook een militair project, dat bovendien bijzonder succesvol bleek. Meermaals wist dat kleine land militaire overwinningen te boeken tegen veel grotere en volkrijkere burens. Het moge duidelijk zijn dat Israël de voorbije decennia dat recht op zelfverdediging vaak zeer ruim heeft opgevat, met ook directe interventies in het buitenland, en dat het daarbij kon rekenen op de trouwe steun van de Verenigde Staten. Ook het recht om kernwapens te bezitten wordt in die optiek door de meerderheid van Joden niet betwist. Die militaire slagkracht is ook een antwoord

¹⁴ Cf. *ijan.org*.

¹⁵ M. KEREN-KRAITZ, *Rabbi Yoel Teitelbaum – the Satmar Rebbe – and the Rise of Anti-Zionism in American Orthodoxy*, in *Contemporary Jewry* 37 (2017) 457-479.

op de opvatting dat veel Joden zich in de Tweede Wereldoorlog weinig hebben verzet, en zich als schapen naar de slachtbank hebben laten leiden.

Natuurlijk vind je met betrekking tot bewapening, de inzet van militaire middelen, de gebruikte strategie en tactiek, de concessies die men eventueel kan doen om met de vijand tot een vergelijk te komen, onder Joden ook allerlei opinies, maar de aanname dat Israël niet alleen het recht, maar ook de plicht heeft zich te verdedigen zullen niet velen in twijfel trekken.

De (mainstream) Arabische lezing

Diametraal tegenover die mainstream Joodse lezing staat de mainstream Arabische lezing. Daar ziet men gewoonlijk de creatie van de staat Israël als een groot onrecht aangedaan aan de oorspronkelijke bewoners: de onafhankelijkheidsdag van Israël staat geboekstaafd als *El Nakba*, de ‘grote ramp’. Palestina werd immers eeuwenlang door Arabische moslims overheerst (met uitzondering van de korte Frankische overheersingen ten tijde van de kruistochten).

De Arabieren stonden al kritisch ten opzichte van de joodse inwijking in Palestina in de eerste jaren van de twintigste eeuw, toen dit nog Ottomaans gebied was. Dat was des te meer het geval toen Palestina vanaf 1917 onder Brits bevel kwam en Lord Arthur Balfour, de minister van Buitenlandse Zaken, aankondigde dat een Joodse staat op termijn tot de mogelijkheden behoorde. Lokale Arabieren verzetten zich, vooral vanuit een nationalistische reflex, tegen dat project én tegen de Britse overheersing. Bekend is het voorbeeld van de toenmalige Mufti van Jeruzalem, Amin al-Husseini, die tijdens de Tweede Wereldoorlog fascistisch Italië en later nazi-Duitsland vervoegde. In zijn ontmoeting met Hitler sprak hij zowel zijn tegenkanting uit tegen de Britse overheersing als tegen het Joodse zionistische project¹⁶.

Na de stichting van de staat Israël verscherpte het anti-Israëliëse/anti-zionistische standpunt in de Arabische regio nog, en wel om twee redenen. Vooreerst werd de stichting van de staat Israël gezien als een anachronistisch kolonialistisch project, juist op een moment dat elders in de wereld het Westers kolonialisme op zijn retour was (India werd in datzelfde jaar onafhankelijk van Groot-Brittannië). Bovendien werd de staat Israël gezien als een fout antwoord na de Holocaust. Waarom moesten uitgerekend Arabieren het kind van de rekening worden van wat in wezen een Europees probleem was geweest? Konden er geen andere plekken op de aardbol worden gevonden?

Opgemerkt moet worden dat de sindsdien wijdverspreide Arabische afkeer

¹⁶ J. HERF, *Haj Amin al-Husseini, the Nazis and the Holocaust: The Origins, Nature and Aftereffects of Collaboration*, in *Jewish Political Studies Review* 26 (2014) n. 3/4, p. 13-37.

voor Israël een wig heeft gedreven tussen Joden en Arabieren, die voordien eeuwenlang relatief goed samenleefden: het antisemitisme was voordien vooral een Europees of westers fenomeen. Maar de aantrekkingskracht van Israël op de joden maakte op tal van plaatsen een einde aan vaak een eeuwenoude joodse diaspora met vormen van samenleven tussen moslims/joden en christenen in het Middellandse Zeegebied. Het einde van dit samenleven leidde tot een soort conceptuele verenging, waardoor het Jodendom op de duur alleen nog met Israël werd geassocieerd.

Die huidige Arabische afkeer voor joden is dus relatief recent en beperkt zich overigens niet tot de moslims, want ze wordt ook gedeeld door veel Arabische christenen. Ze is bovendien ook niet beperkt tot de Arabische wereld. Het is immers het sjiiitische en Perzische Iran dat sinds de islamitische revolutie van 1979 het anti-Israël kamp aanvoert. En je vindt ook in veel andere kringen en in vele delen van de wereld om uiteenlopende redenen een negatieve visie over Israël, waar allergie voor allerlei vormen van kolonialisme en afkeer voor de suprematie van de Verenigde Staten elkaar vinden, gecombineerd vaak met oude en nieuwe vormen van Jodenhaat.

Ook de gebeurtenissen van de laatste decennia – zeker de bezettingen van na de oorlog van 1967 die door verschillende VN-Resoluties zijn veroordeeld – zijn niet bevorderlijk. De door Israël ontwikkelde onaantastbaarheid, de als onrechtvaardig gevoelde behandeling van de Palestijnen en het uitblijven van een oplossing voor het Palestijnse vraagstuk hebben de frustratie ten aanzien van Israël vermeerderd en de vijandigheid opgepoekt. In die context wordt wel vaker aangevoerd dat Israël zijn ‘holocaustkapitaal’ gebruikt om zijn politiek te verrechtvaardigen.

Tegelijk moet men ook opmerken dat ook de Arabische reactie niet eenduidig is: sommige Arabische landen, zoals Egypte, Jordanië en sinds kort de Verenigde Arabische Emiraten, hebben inmiddels vrede met Israël gesloten. Er bestaan de facto bondgenootschappen tussen Israël en sommige Arabische staten, zoals Saudi-Arabië. En heel wat individuele Arabieren leven inmiddels als Israëliisch staatsburger, of hebben vrede met het bestaan van Israël¹⁷. Ook hier zijn de zaken dus niet altijd zo zwart-wit als ze vaak worden voorgesteld.

De Europese – seculiere – lezing

In de lezing die tot op heden mainstream is in Europa, geldt de Holocaust als het absolute dieptepunt van de Europese geschiedenis. Na de Tweede Wereldoorlog

¹⁷ Sinds 2021 maakt voor het eerst een Arabische partij (Verenigde Arabische Lijst, bekend als *Ra'am*) deel uit van de Israëliische regering (o.l.v. Naftali Bennett).

zijn de Europese landen een proces van verzoening en eenmaking gestart, waarbij de opbouw van een democratische en inclusieve samenleving die al zijn minderheden respecteert centraal staat. Respect voor de mensenrechten – de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens dateert van 1948, het Europese Mensenrechtenverdrag van 1950 – is een centraal onderdeel van dat Europese project. Het is ook een verwerping van ieder rassendiscours, antisemitisme en racisme, en ook van extreem-nationalisme, dat Europa twee keer in een halve eeuw de afgrond had ingestort. Men kan dus wel stellen dat de Europese Unie mede ontstaan is ‘uit de Asse van Auschwitz’, en dat Holocaust-herinnering een fundamenteel bestanddeel was en is van het Europese project in deze zin¹⁸.

Dat is hoe Europa na de oorlog en na de gruwel van de Shoah tot bezinning is gekomen. Het is niet verwonderlijk dat de Vlaamse overheid in Dossin de herinnering aan de Holocaust gekoppeld wilde zien aan een reflectie over de mensenrechten. Dat is het mainstream discours: ‘Nooit meer Auschwitz’ betekent: géén antisemitisme, géén racisme, maar democratie en mensenrechten. Op de website van het *Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten* lees je: “Het museum vertelt het verhaal van de Dossinkazerne en nodigt bezoekers uit om te reflecteren over mensenrechten vandaag”. In een dergelijke benadering zouden ook de mensenrechten van de Arabische bevolking in Palestina aan bod kunnen komen. Dat de mensenrechtenapproach evenwel niet altijd en overal spoort met het Joodse herinneringsperspectief, is de laatste tijd juist in de Dossinkazerne wel pijnlijk gebleken. De meningsverschillen daar zijn een schoolvoorbeeld van de meerduidigheid van de holocaustherinnering, van de perceptie van de staat Israël en zijn conflict met de Palestijnen, en de mogelijke botsingen daartussen¹⁹.

¹⁸ Dat is bijvoorbeeld een rode draad in het hilarische boek van R. MENASSE, *De Hoofdstad*, vertaling Paul Beers, De Arbeiderspers, 2018.

¹⁹ Op 4 november 2019 nam algemeen directeur Christophe Busch ontslag en op 9 maart 2020 stapten negen leden van de wetenschappelijke raad op omdat volgens hen “de wetenschappelijke invulling van het luik mensenrechten niet meer kon worden gegarandeerd”. Op 12 december 2019 verbood de Kazerne Dossin de uitreiking van de vredesprijs van Pax Christi aan Midden-Oostenkenner en activiste Brigitte Herremans. “Een van de laureaten, Brigitte Herremans, ligt blijkbaar gevoelig bij een deel van de joodse gemeenschap”, verklaarde het bestuur zich nader, met een hint naar de vermeende pro-Palestijnse standpunten van Herremans. Deze hekelde in een interview met *De Standaard* de definitie van antisemitisme die gehanteerd wordt door de *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA), die ook “het uiten van disproportionele kritiek op de staat Israël” omvat. Interview in *De Standaard*, 13.12.2019.

De lezing van de katholieke Kerk

In de context van het godsdienstonderwijs is ook de specifieke receptie van de Holocaust in de katholieke Kerk van groot belang. Zonder twijfel mogen we stellen dat de Holocaust geleid heeft tot een ware omwenteling in het eeuwenoude denken van de rooms-katholieke Kerk over het Jodendom en de joden, en ook tot geleidelijke verschuivingen in de houding tegenover de staat Israël. Van deze complexe en omvangrijke problematiek, stip ik hier alleen de belangrijkste punten aan.

De Kerk komt van ver. De christelijke en katholieke theologie werden eeuwenlang getekend door anti-judaïsche tendensen: de joden werden als verdoemd beschouwd omdat ze Jezus van Nazareth niet als Messias hadden erkend en Hij minstens mee door hun toedoen tot de kruisdood was veroordeeld. Bovenop de beschuldiging van ‘Godsmoordenaars’ zag de Kerk zich ook als het nieuwe Israël dat het oude verving. Van deze substitutietheorie zijn overigens nog steeds sporen te vinden, zoals Didier Pollefeyt aantoonde in zijn *Ethics and Theology after the Holocaust*²⁰.

Hoewel er in de negentiende en twintigste eeuw strekkingen ontstonden binnen de Kerk die het Jodendom herwaardeerden, bleef de officiële theologie grotendeels ongewijzigd tot aan het Tweede Vaticaans Concilie. De ervaring van de Holocaust was een fundamentele katalysator voor de bezinning die daar plaats vond. Hadden de katholieken genoeg gedaan om joden te redden? En nog belangrijker: was het katholieke antijudaïsme mee verantwoordelijk voor het gedijen van het heidense antisemitisme? Johannes XXIII, die als Vaticaans diplomaat in Istanbul tijdens de oorlog actief joodse kinderen had behoed voor deportatie, besloot in zijn eerste jaar als paus, in de Goede Week van 1957, de kwetsende bewoording ‘perfidis’ uit de gebedsformule ‘pro perfidis judeis’ in de Goede Vrijdagliturgie te schrappen. Aan de Franse jood Jules Isaac, die veel familieleden was verloren in Auschwitz, beloofde Johannes XXIII bovendien dat de Kerk een einde zou maken aan ‘de leer van de minachting’, die vaak bon ton was over de joden in de catechese en de prediking.

Die officiële wending kwam er door de verklaring *Nostra Aetate*, die door het Tweede Vaticaans Concilie werd aangenomen (28 oktober 1965), een korte tekst waarvan de vierde paragraaf gewijd is aan de verhouding met de Joden²¹.

²⁰ “This is clear in Ratzinger’s *Many Religions – One Covenant* where at several places fulfillment theology shifts silently into replacement theology” (D. POLLEFEYT, *Ethics and Theology after the Holocaust*, Leuven, Peeters, 2018, p. 283).

²¹ Recentelijk opnieuw vertaald in het Nederlands, met inleiding van M. LAMBERIGTS, in *Vaticanium II. Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling*, Antwerpen/Baarn, Halewijn/Adveniat, 2019, p. 372-381.

Dat document is in het geheel van de kerkgeschiedenis zonder meer revolutionair te noemen. Het is in ieder geval het begin van een nieuwe verhouding van de katholieke Kerk met het Jodendom, de start van een nieuw verhaal dat de laatste halve eeuw geschreven is en dat nog lang niet af is, maar dat zich goed laat samenvatten met de ondertitel van de studie van Thérèse Hebbelinck “Du mépris à l’estime”²².

Te vermelden belangrijke punten zijn de uitspraak van Johannes Paulus II, kort na zijn aantreden, in Mainz in 1980 dat de Torah en de Profeten “nooit herroepen” waren²³, het historische bezoek van Johannes Paulus II aan de synagoge van Rome op 13 april 1986 – het eerste ooit van een paus aan een synagoge sinds Petrus –, de Wereldgebedsdag voor de Vrede in Assisi van 27 oktober 1986, en nog vele andere belangrijke momenten. Ook uit Joodse hoek erkenden vooraanstaanden rond het jaar 2000 dat er veel veranderd was in de katholieke Kerk met betrekking tot het Jodendom²⁴.

Dat betekent niet dat het allemaal koek en ei was tussen joden en katholieken. Er waren en zijn geregeld nog heel wat controverses: denk maar aan de pijnlijke affaire van het Karmelklooster met zijn reusachtige kruis vlak naast Auschwitz²⁵, de voortdurende discussie over de precieze rol van Pius XII, het Vaticaan en de katholieke Kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog, en ook een aantal initiatieven van Rome die te maken hebben met de figuur van Jozef Ratzinger, zoals de verklaring van de Congregatie voor de Geloofsleer *Dominus Iesus* in 2000²⁶, het herstel van de Tridentijnse liturgie²⁷ inclusief het gebed voor de bekering van de joden door Benedictus XVI en nog een aantal uitspraken van paus Ratzinger over de joods-christelijke verhoudingen, die toch lieten uitschijnen dat het denken in termen van ‘substitutie’ nog niet volledig was overstegen. Met paus Franciscus kreeg de joods-christelijke dialoog weer een nieuwe dynamiek, al is de kwestie van de substitutietheologie nog steeds niet theologisch en leerstellig uitgekristalliseerd²⁸.

Ook met betrekking tot de staat Israël heeft de katholieke Kerk een stevige

²² Zie daarvoor o.m. T. HEBBELINCK, *L’Eglise catholique et les juifs. Du mépris à l’estime*, 2 vol., Domuni-press, 2018.

²³ Dit “Never revoked”, wat in Nostra Aetate niet zo duidelijk werd gesteld, kwam sindsdien centraal in de joods-christelijke betrekkingen. Zie daarover D. POLLEFEYT & M. MOYAERT (ed.), *Never Revoked. ‘Nostra Aetate’ as Ongoing Challenge for Jewish-Christian Dialogue*, Leuven-Paris, Walpole-Peeters, 2010; en de beschouwingen daarover in D. POLLEFEYT, *Ethics and Theology*, p. 280-281.

²⁴ Bijvoorbeeld met het document *Dabru Emet* uit 2002 (http://www.jcrelations.net/Dabru_Emet_-_A_Jewish_Statement_on_Christians_and_Christianity.2395.0.html).

²⁵ T. HEBBELINCK, *L’affaire du carmel d’Auschwitz*, Presses universitaires de Louvain, 2012.

²⁶ *Dominus Iesus*, 6 augustus 2000, vatican.va.

²⁷ Het Motu Proprio *Summorum Pontificum* van 7 juli 2007, vatican.va.

²⁸ D. POLLEFEYT, *Ethics and Theology*, p. 286.

evolutie doorgemaakt. Ook daar heeft de Kerk een grondige omslag gemaakt: nog maar een goede eeuw geleden waren velen in het Vaticaan bereid om een voorstel te steunen dat van de Belgische Koning Albert I een internationale beschermheer zou maken van de Heilige Plaatsen in Jeruzalem en Palestina, als een soort moderne Godfried Van Bouillon, al was het maar om te verhinderen dat joden er de dienst zouden uitmaken²⁹. Bij het ontstaan van de staat Israël was de Heilige Stoel onder de vele staten die het land niet erkenden – wegens de onopgeloste kwestie van de Palestijnse vluchtelingen en het statuut van Jeruzalem en van de Heilige Plaatsen. De Arabische christenen hebben begrijpelijkerwijs lang gewogen op het standpunt van de katholieke Kerk inzake Israël. Toen Paulus VI in 1964 als eerste moderne paus Jeruzalem en het Heilig Land bezocht, nam hij het woord ‘Israël’ niet in de mond. Pas dertig jaar later, in 1993, kwam het tot een doorbraak en tot het aanknopen van diplomatieke betrekkingen tussen de Heilige Stoel en Israël. De stem van de Palestijnse christenen bleef belangrijk, zoals onder bleek meer met de aanstelling van Michel Sabbah als eerste Arabische Latijnse patriarch (1987-2008). De solidariteit met het Palestijnse volk is traditioneel sterk in katholieke kringen en in 2015 erkende de Heilige Stoel de Palestijnse Staat. Maar de Heilige Stoel tracht zich zo onpartijdig mogelijk op te stellen tegenover het conflict. Alle recente pausen hebben Israël bezocht: Johannes Paulus II in 2000, Benedictus XVI in 2009, Franciscus in 2014. Er blijven natuurlijk nog kwesties open – zoals die van het statuut van Jeruzalem (de Heilige Stoel was niet gelukkig met de erkenning door de Amerikaanse president Donald Trump van Jeruzalem als hoofdstad) – en de paus zelf tracht ruimte te creëren om het gesprek tussen Israëli’s en Palestijnen weer vlot te krijgen met het oog op een vreedzame oplossing voor het conflict³⁰.

AUSCHWITZ NEVER AGAIN

Het ‘never again’, het ‘nooit meer Auschwitz’ is voor de Kerk gekoppeld aan het ‘nooit meer oorlog’. Inderdaad, voor de respectvolle dialoog met andere religies – inzonderheid met het Jodendom maar ook met de andere – gaat sinds Vaticanum II het zelfverstaan van de Kerk als een “teken en instrument” van de eenheid van de menselijke familie³¹ hand in hand met het vredesdenken, zoals onder meer

²⁹ R. AUBERT, *Les démarches du cardinal Mercier en vue de l’octroi à la Belgique d’un mandat sur la Palestine*, gepubliceerd in J-P. HENDRICKX, J. PIROTTE & L. COURTOIS (ed.), *Le cardinal Mercier (1851-1926). Un prélat d’avant-garde*, Louvain-la-Neuve, Academia, 1994, p. 281-327.

³⁰ Zo bracht paus Franciscus op 8 juni 2014 Israëliisch president Simon Peres en Abu Mazen, president van de Palestijnse Autoriteit, samen voor een gebedsontmoeting voor vrede in het Vaticaan.

³¹ “Aangezien de Kerk in Christus als het ware het sacrament – dit wil zeggen het teken en het instrument – is van de innige vereniging met God en van de eenheid van de volledige mensheid”,

uitgedrukt in de encycliek ‘*Pacem in Terris*’ en in het Conciliedocument *Gaudium et Spes*. Ook in Franciscus’ recente encycliek *Fratelli Tutti* staan het “niet vergeten van Auschwitz” en het “nooit meer oorlog” in elkaars verlengde³². Ook die evolutie van het denken in de Kerk is een vrucht van de twee wereldoorlogen. Hoewel de katholieke Kerk de doctrine over de ‘rechtvaardige oorlog’ vooralsnog behoudt, heeft paus Franciscus verklaard dat hijzelf dat woord niet in de mond zal nemen, dat hij hoogstens een ‘verdedigingsoorlog’ aanvaardbaar vindt, maar dat alleen de vrede heilig en rechtvaardig is³³. Daar zit een belangrijk verschilpunt met de andere receptielijnen van de Shoah die we hebben geschetst: geen enkele andere trekt de lijn tussen ‘nooit meer Auschwitz’ en ‘nooit meer oorlog’ zo duidelijk. De Kerk heeft hier wel een punt, want het is opvallend hoe de genocides van de voorbije eeuw inderdaad maar mogelijk werden door de extreme context van de oorlog: dat was zo bij de Armeniërs tijdens de Eerste Wereldoorlog, bij de Joden en Roma/Sinti tijdens de Tweede, maar dat geldt bijvoorbeeld ook voor de gebeurtenissen in Rwanda in 1994 of in Srebrenica, Bosnië, waar het ook om oorlogssituaties ging. Dat is een fundamenteel verschil met de Joodse, de Arabische en zelfs de Europese invulling van het ‘Nooit meer’: alleen in het katholieke denken lijkt me de band tussen “Nooit meer Auschwitz” en “nooit meer oorlog” sterk ontwikkeld.

Deze evolutie in het leergezag van de katholieke Kerk gaat evenwel lang niet op voor alle christelijke werelden. Zo is er bijvoorbeeld in het protestantisme, en dan vooral in zijn neo-protestantse variant (het hedendaagse pentecostalisme), vaak een uitgesproken sympathie terug te vinden voor het zionisme, en ook voor de gewapende verdediging van het land, wat terug te brengen is op een letterlijke en fundamentalistische lezing van een aantal voornamelijk oudtestamentische Bijbelteksten. Die subtekst speelt sterk mee bij de onvoorwaardelijke steun aan Israël in (neo-)protestantse kringen in de Verenigde Staten, maar ook in de Lage Landen³⁴. Terwijl het in de katholieke Kerk overtuiging is geworden dat vrede,

Lumen Gentium, 21 november 1964, par.1, in *Vaticanum II. Conciliedocumenten*, p. 97.

³² *Fratelli Tutti*, 3 oktober 2020, paragrafen 247 en 258.

³³ J. VERSTRAETEN, *It is Better to Build Bridges Than to Build Walls. Pope Francis on War and Peace*, in J. DE VOLDER, *The Geopolitics of Pope Francis* (Annua Nuntia Lovaniensia, 77), Leuven, Peeters, 2019, 199-208. In *Fratelli Tutti* 258 luidt het: “We kunnen dus nooit meer over de oorlog denken als een oplossing, omdat de risico’s waarschijnlijk altijd hoger zullen zijn dan het hypothetische nut dat men haar toedicht. Tegenover die realiteit is het vandaag moeilijk de rationele criteria die zijn uitgewerkt in andere eeuwen om te spreken over een mogelijke ‘rechtvaardige oorlog’ aan te houden. Nooit meer oorlog!”.

³⁴ Het meest uitgesproken is dit het geval bij *Christenen voor Israël* (christenenvoorisrael.nl). Deze organisatie bevordert actief de “*aliyah*” (terugkeer van de Joden uit de diaspora naar Israël). In deze interpretatie is het herstel van Israël en de terugkeer van de Joden uit de diaspora een teken dat de eindtijd is ingezet (zie bv. Jer. 31,1-22; Jes. 43,1-21; Amos 9,14-15). Het is een noodzakelijke voorwaarde voor de tweede komst in heerlijkheid van Jezus Christus, waarna ook het Joodse volk

verzoening, en bevrijding uit de onderdrukking – niet alleen voor het Joodse volk, maar voor alle volkeren – uiteindelijk dichter aansluit bij Gods droom voor het Joodse volk en de hele mensheid, zoals uitgedrukt in de Bijbelse geschiedenis.

WELKE HOLOCAUSTEDUCATIE VOOR EEN RELIGIEUS DIVERSE KLAS?

Al deze verschillende lezingen van de Holocaust en standpunten tegenover het conflict in het Midden-Oosten kunnen als subteksten meespelen in de interculturele klas. Dat kan tot hevige reacties leiden. Wat te doen? Waarmee rekening houden? Een gemengde samenstelling van klasgroepen kan tegelijk ook een uitstekende opportuniteit bieden om zich bewust te worden van het bestaan van verschillende interpretatiekaders, zowel van anderen als van jezelf³⁵. In wat volgt – en zonder mezelf op te werpen als een onderwijsspecialist – worden enkele uitgangspunten geschetst, gevoed zowel vanuit mijn studie in het kader van de Cusanus Leerstoel ‘Religie, Conflict en Vrede’, als vanuit mijn persoonlijke ervaring elders³⁶.

Het slachtofferperspectief

Vele groepen en mensen hebben geleden in de Tweede Wereldoorlog (de Polen, de Duitsers, Slavische volkeren, de communisten, de homoseksuelen, de gehandicapten, vele katholieken en christenen ook), maar wat Joden en Zigeuners is aangedaan, is toch nog van een andere orde. Dat kan evident lijken, maar hun slachtofferperspectief moet daarom recht worden gedaan. En laat net nu de vertegenwoordigers van die twee groepen – Joden en Roma/Sinti – vaak ontbreken in ook superdiverse klasgroepen. Hoe dan hun stem laten weerklinken? Een getuige uitnodigen, of een kind van overlevenden, doet vaak al wonderen: de directe ontmoeting blijft hoe dan ook een effectieve strategie. Net zoals een fysiek bezoek aan de *lieux de mémoire* van de Holocaust (de Dossinkazerne of Breendonk, Westerbork of het Achterhuis van Anne Frank, of verderop Dachau, of de andere Lager, en natuurlijk Auschwitz).

In mijn eerder vernoemde voorbeeld van de jonge Omar (die was opgegroeid

Hem als de Messias zal erkennen. Dat leidt tot een merkwaardige alliantie tussen neo-protestanten en zionisten, niet gehinderd door de tegenstellingen tussen hun theologische uitgangspunten. Zie bv. de documentaire *Breng de Joden thuis* van 29 maart 2016, *npostart.nl* (toegang 01.07.2021).

³⁵ Ik verwijs hier onder meer naar wat Bert Roebben schrijft over “interreligieus leren” en in het bijzonder “leren in de presentie van de ander”, in *Inclusieve godsdienstpedagogiek*, Leuven, Acco, 2015, p. 55-76.

³⁶ Ik put hier uit mijn ervaring met interlevensbeschouwelijke dialoog en holocaustherinnering met groepen jongeren met een diverse achtergrond in het kader van Sant’Egidio.

met het idee dat de Holocaust ‘karma’, het verdiende lot van de Joden, was³⁷) kwam een keerpunt toen hij eerst Breendonk bezocht en later Auschwitz. “Dat was de eerste keer dat ik begreep dat Joden ook werkelijk slachtoffers waren geweest”, getuigde hij. “Ik was zo gewoon hen te zien als daders en slechte mensen, maar nu begreep ik dat ze ook hadden afgezien. Voor het eerst”. Ook de eerder vermelde Montasser ElDe’emeh kwam tot andere inzichten door een bezoek aan Auschwitz³⁸.

Als geen direct fysieke ontmoetingen met getuigen mogelijk zijn, kunnen films en literatuur ook soelaas bieden. Maar daar mag het niet bij blijven: in de 21ste eeuw waar de basis vaak gekend is, waar *holocaustfatigue* zich doet gevoelen en waar politieke polarisatie en fake news opgeld doen, moeten manieren worden gevonden om wat in de literatuur de “benadering van de eerste naïviteit” wordt genoemd, en die zijn limieten heeft, te overstijgen³⁹.

Het onvergelijkbare niet vergelijken

Leerlingen die gevoelig zijn voor de Arabische en Palestijnse zaak kunnen tegenover dat joodse slachtofferperspectief natuurlijk het Palestijnse slachtofferperspectief stellen. Zij kunnen beargumenteren dat er krachten zijn in Israël die dit holocaustverleden gebruiken/misbruiken om het land te bezetten waarop anderen woonden. Het is in het kader van een godsdienstles belangrijk ook dat Palestijnse/Arabische slachtofferperspectief te erkennen. Ook dat leed is immers een reële historische werkelijkheid, met veel repercussies tot op vandaag. Die erkenning is belangrijk, en kan soms al voldoende zijn om een eventuele anti-holocauststemming in een klas om te buigen. Evenwel moet er ruimte gezocht worden om volgende inzichten bij te brengen.

Vooreerst is er een wezenlijk verschil tussen beide ervaringen⁴⁰. Het Palestijnse vraagstuk en het Israëlisch-Palestijnse conflict zijn in essentie een klassiek territoriaal conflict: de vraag gaat namelijk over wie heerst over een bepaald grondgebied. Een conflict van alle tijden, helaas ook vandaag op zoveel plekken in de wereld. Dat maakt het niet minder pijnlijk voor de slachtoffers, maar zet een en ander wel in een juister perspectief. Palestijnen zijn verjaagd van hun grond, de nederzettingenpolitiek geeft

³⁷ Zie noot 10.

³⁸ Cf. *De Jihadkaravaan*, p. 263.

³⁹ ‘First naïvity approach’, in D. POLLEFEYT, *Ethics and Theology*, p. 356. Hierbij wordt de Holocaust als het ware gesacraliseerd en buiten de geschiedenis geplaatst, en gaat vaak gepaard met een eindimensionele lezing.

⁴⁰ Zie ook wat D. Pollefeyt hierover schrijft in *Comparing the Incomparable: on the Use of the Holocaust as an Analogy in Contemporary Social Issues and Education*, in *Ethics and Theology*, p. 367-379.

aan de bezetting een blijvend karakter, de beruchte ‘muur’ of het ‘hek’ maakt het dagelijkse leven van vele Palestijnen moeilijk: dat is allemaal waar, maar – ondanks soms ook fors taalgebruik aan Israëliëse kant – is er geen sprake van plannen tot uitroeiing of van de ‘bodem wegvagen van de Palestijnen’. Omgekeerd blijft dat soort retoriek wel bestaan bij een aantal vijanden van Israël.

Vervolgens is het ook nodig de studenten het verschil te leren maken tussen “Israël” en “de politiek van de Israëliëse regering”. Iedere politiek kan bekritiseerd worden, en dat gebeurt ook volop, in Israël en daarbuiten. Tot nader order is dat land een democratische rechtstaat met vrijheid van meningsuiting. De Israëliëse samenleving is behoorlijk pluralistisch, met tal van groepen met verschillende uitgangspunten en posities, ook ten opzichte van de Palestijnse kwestie. Er bestaan ook nogal wat burgerinitiatieven die verbindende projecten met de Palestijnse bevolking op poten zetten⁴¹. Die onder de aandacht brengen, helpt om te begrijpen dat je niet alle joden/Israëliërs of moslims/christenen/Palestijnen over dezelfde kam kunt scheren. Aan de andere kant zou het ook helpen als niet iedere kritiek op de Israëliëse politiek door niet-joden wordt afgedaan als een vorm van antisemitisme.

Wijzen op complexiteit

Het komt er dus op aan om manicheïstische denkkaders te overstijgen en te wijzen op de complexiteit van de zaak. Toegegeven, dat is niet eenvoudig bij jongeren die door hun jeugdige leeftijd vatbaarder zijn voor radicale meningen en posities, zeker in een tijd waarin sociale media de zeden eerder polariseren dan verzachten, waarin leiders ook van machtige naties en ook succesvolle pastors allerhande niet veel verder lijken te komen dan zwart-witredeneringen van ‘*good and bad*’.

Net zoals het nodig is te wijzen op de complexiteit van de holocaust zelf (de houdingen van slachtoffers – daders – omstaanders zijn vaak niet eenduidig goed/kwaad) en op de complexiteit die gepaard gaat met holocaustherinnering (wat en hoe herinnert men juist, met welke bedoeling), is het ook nodig kritisch en genuanceerd te leren reflecteren over het Israëliëse-Palestijns conflict.

Zo is het nuttig erop te wijzen dat het niet eenvoudig is binaire etiketten als vervolger/vervolgde, bedreiger/bedreigde of onderdrukker/onderdrukte toe te passen op het conflict in het Midden-Oosten. Nogal wat mensen zullen instinctief de Palestijnen associëren met de verdrukten en met de ‘underdog’ partij. En het valt niet te ontkennen dat de Palestijnen veruit de zwakkere partij zijn. De Bijbelse ethiek nodigt christenen uit om aan de kant van de verdrukten te staan, zoals God ook de kleine David steunde tegen de grote Goliath.

⁴¹ Bv. ‘Combatants for Peace’, ‘The Parents Circle/Family Forum’, en andere initiatieven.

Maar wie goed toekijkt ziet dat er sprake is van een dubbel David en Goliath effect. Zoals de stenen gooiende Palestijnen zich de David weten tegen de Israëlische militaire overmacht, zo voelt Israël met zijn zes miljoen inwoners en zijn kleine grondgebied zich een David die zich dapper verweert tegen de overmacht van 250 miljoen Arabieren en meer dan een miljard moslims.

Meervoudige partijdigheid

Dat alles pleit natuurlijk geen eventuele mensenrechtenschendingen of oorlogsmisdaden goed – langs beide zijden overigens – maar wijst wel op de complexiteit van de kwestie. Dat betekent niet dat we als christenen onpartijdig moeten zijn en de jongeren daartoe opvoeden, want onpartijdigheid wordt al gauw onverschilligheid. Eerder gaat het erom de weg te bewandelen van de ‘meervoudige partijdigheid’, waarbij het zaak is empathie te ontwikkelen voor de verschillende standpunten in het conflict en de verschillende vormen van leed. Dergelijke ‘meervoudige partijdigheid’ is geen vorm van hypocrisie of van angst om een ‘kant te kiezen’. Het is eerder een blijk van inzicht in de complexe dynamiek en historiek van het conflict en het houdt de hoop levend dat uiteindelijk enkel een vredevol samenleven beide bevolkingsgroepen een toekomst kan bieden. Daarvoor is een politiek compromis nodig dat zowel veiligheid biedt aan de Joden als gerechtigheid doet aan de Palestijnen. Dat zou – met alle voorzichtigheid, gezien de grote gevoeligheid van de relaties – een inzicht kunnen zijn dat de katholieke Kerk kan helpen bijbrengen: alleen vrede, niet de gewapende onderdrukking en vernedering, en ook niet de wraak, zal Israëli’s en Palestijnen op de duur de toekomst schenken die ze verdienen. Vrede zal uiteindelijk het volk behoeden. Maar zoals de geschiedenis van de voorbije decennia ten overvloede heeft aangetoond, zijn de contouren van zo’n politiek compromis niet eenvoudig te vinden. Compromisbereidheid vraagt ook leiderschap en politieke moed die niet altijd voorhanden zijn, zeker niet gelijktijdig in beide kampen. Nu ook de tweestatenoplossing – die al meerdere decennia de mantra is van het vredesproces – voor geen blijvende vrede en stabiliteit lijkt te kunnen zorgen, is het de vraag of het geen tijd is om *out of the box* te denken en te werken aan één staat, met meerdere naties (bi-nationaliteit)?

BESLUIT: NAAR EEN GEDEELD BURGERSCHAP

Hoe het ook zij, laat de complexiteit van het Israëlisch-Palestijnse conflict – zowat de honderdjarige oorlog van onze tijd – en alle begrijpelijke gevoeligheden daaromtrent, ons er niet van weerhouden de Holocaust blijvend te herinneren en die herinnering de juiste vragen aan onze tijd te laten stellen. De herinnering aan

de Shoah moet immers door iedere generatie opnieuw worden beleefd, en in het onderricht ‘gehercontextualiseerd’ worden, met oog voor mogelijke parallellen met hedendaagse situaties, maar evenzeer voor de wezenlijke verschillen. De Shoah toont als geen ander verhaal aan waar discriminatie en racisme toe kunnen voeren: een verhaal waar ook daders, slachtoffers en getuigen van hedendaags racisme hun voordeel mee kunnen doen. De Holocaust is nu eenmaal deel van de Europese, maar ook van de christelijke geschiedenis, en bevraagt ons en de komende generaties blijvend. Alleen die voortdurende oefening zal een weg voor de toekomst banen. Bij die oefening moeten ook de ‘nieuwe Europeanen’ actief worden betrokken: diegenen met een migratieachtergrond die hun toekomst in Europa zien. Dat is precies de opbouw van een ‘gedeeld burgerschap’, waar we samen waarden, een cultuur, een verleden én een toekomst delen. De Holocaust en de herinnering daaraan bevatten genoeg materie om het verlangen te staven en wegen te helpen vinden naar een inclusieve, niet-racistische, maar ook vreedevolle samenleving, waar minderheden worden gerespecteerd, waar onderdrukten een beloftevolle bevrijding of ‘exodus’ kunnen vinden, en waar de religieus of cultureel ‘andere’ een verrijking wordt voor ieders leven en voor de samenleving als geheel.

JAN DE VOLDER - LEUVEN

Titularis Cusanus Leerstoel “Religie, Conflict en Vrede”
 Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, KU Leuven
 St-Michielsstraat 4/3101, B-3000 Leuven
 jan.devolder@kuleuven.be

Abstract

This contribution focuses on the effects of the ongoing Israeli-Palestinian conflict on Holocaust education and remembrance. After some introductory reflections, we first highlight a number of different assumptions that often unconsciously and unspokenly act as a kind of interpretative subtext of the Holocaust and the situation in the Middle East among groups with similar cultural backgrounds. What exactly do we mean when we say “No more Auschwitz”? Attention is paid to the Jewish reading, the Arab reading, the Western-secular reading and the Catholic reading.

A number of principles are then formulated about Holocaust remembrance and education in an intercultural (classroom) context that are shaped by the author’s experiences in this area. The article ends with a thesis on the formation of a shared citizenship in Europe, in which the remembrance and knowledge of the Holocaust occupy a fundamental position.